

1

DE KAART VAN WILLEM LEENEN (1748) MET HET WOORD MONUMENTEN UITGELICHT.

FOTO E. BOEIJINGA,
PALEIS HET LOO,
APELDOORN

250 jaar archeologische monumenten(zorg) OP HET KROONDOMEIN

Bij de voorbereiding van de publicatie¹ over het archeologisch onderzoek bij de Hunneschans (gemeente Apeldoorn) werd ondermeer de Caart der limitten van de Hooge en Vrije Heerlijkheid van het Loo uit 1748-1762 bestudeerd.² Op deze kaart zijn enkele neolithische grafheuvels ingetekend waarbij het woord 'monumenten' is geschreven, waarschijnlijk in de betekenis van gedenkteken (afb. 1). Het betreft een opmerkelijk vroege vermelding van deze term voor archeologische relictten. In het Latijn is monumentum (gedenkteken) een veelvoorkomend woord voor archeologische voorwerpen met name grafmonumenten en inscripties. In deze bijdrage beperk ik mij tot het gebruik van het hiervan afgeleide Nederlandse woord monument.

De landmeter Willem Leenen kreeg in 1748 opdracht van de Staten van Gelderland om het rechtsgebied Het Loo op kaart te zetten. Dit gebied (globaal de huidige gemeente Apeldoorn) werd Willem IV aangeboden toen hij erfstadhouder werd. De grafmonumenten bij de Hunneschans en de verder naar het westen gelegen grafheuvels op de Goudsberg en bij boerderij 't Sol trokken zijn aandacht en werden ingetekend. De Hunne-

schans, een imposante walburg uit de tiende eeuw aan het Uddelermeer, werd eveneens aangegeven. Opmerkelijk is dat hij bij de grafheuvels, die 150 jaar later door Holwerda zouden worden opgegraven, het woord 'monumenten' schreef. Het betreft een van de eerste vermeldingen van dit woord voor een onroerend overblijfsel van een vroegere cultuur. Het op de kaart zetten van de grafheuvels en de Hunneschans betekende in ieder geval dat er aandacht voor was, wat een preventieve beschermende werking zal hebben gehad.

Het onderzoek van Holwerda

Intrigerend is de vraag of dit label betekende dat deze grafheuvels inderdaad 150 jaar zijn beschermd, om pas in 1911 gedeeltelijk te worden opgegraven. In 1843 had L.J.F. Janssen (1806-1869), conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, in opdracht van de minister van binnenlandse zaken in enkele heuvels een kort onderzoek verricht, waarbij hij diverse, zoals later is gebleken, secundaire crematiegraven aantrof (afb. 2).³ Dit betekent dat deze heuvels tot op dat

moment niet zwaar waren verstoord. Als dat het geval was geweest zouden de dicht aan het oppervlak liggende crematies immers zijn vergraven. J.H. Holwerda (1873-1951), directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, onderzocht van 1909-1911 in opdracht van de Koningin de Hunneschans en omgeving waarbij hij ook een aantal grafheuvels heeft opgegraven (afb. 3).⁴ In de door hem als rondbouw van de klokbekeercultuur geïnterpreteerde grafheuvel (A) op het binnenterrein van de Hunneschans werd geen grafkuil gevonden of herkend. Omdat dit binnenterrein in de middeleeuwen intensief gebruikt was, waren de sporen wellicht deels verdwenen. Twee grafheuvels (D-E) ten noorden van de versterking bevatten wel intacte graven met o.a. een standvoetbeker en twee klokbekers. Van drie heuveltjes (F, G, H) die wel op de kaart zijn ingetekend, zegt Janssen dat deze onzeker van bestemming en onbepaald van vorm zijn.⁵ Zover bekend is nooit vastgesteld wat de aard van deze heuveltjes is. Twee grafheuvels (B-C) aan de zuidzijde bleken ook secundaire begravingen te bevatten. Volgens Holwerda is heuvel B na het onderzoek van Janssen grotendeels door boeren uit de omgeving afgegraven.⁶ Bij het latere onderzoek van Holwerda werd binnen

SAMENVATTING

De term monumenten is volledig ingeburgerd in het huidige archeologische woordenboek, waardoor wij veelal niet meer stilstaan bij de oorsprong van dit woord. Soms worden we geconfronteerd met de geschiedenis van een monument en de betekenis die aan het woord wordt toegekend. Deze is sinds de zeventiende eeuw niet altijd hetzelfde geweest zoals uit deze verkenning van het woord monumenten blijkt.

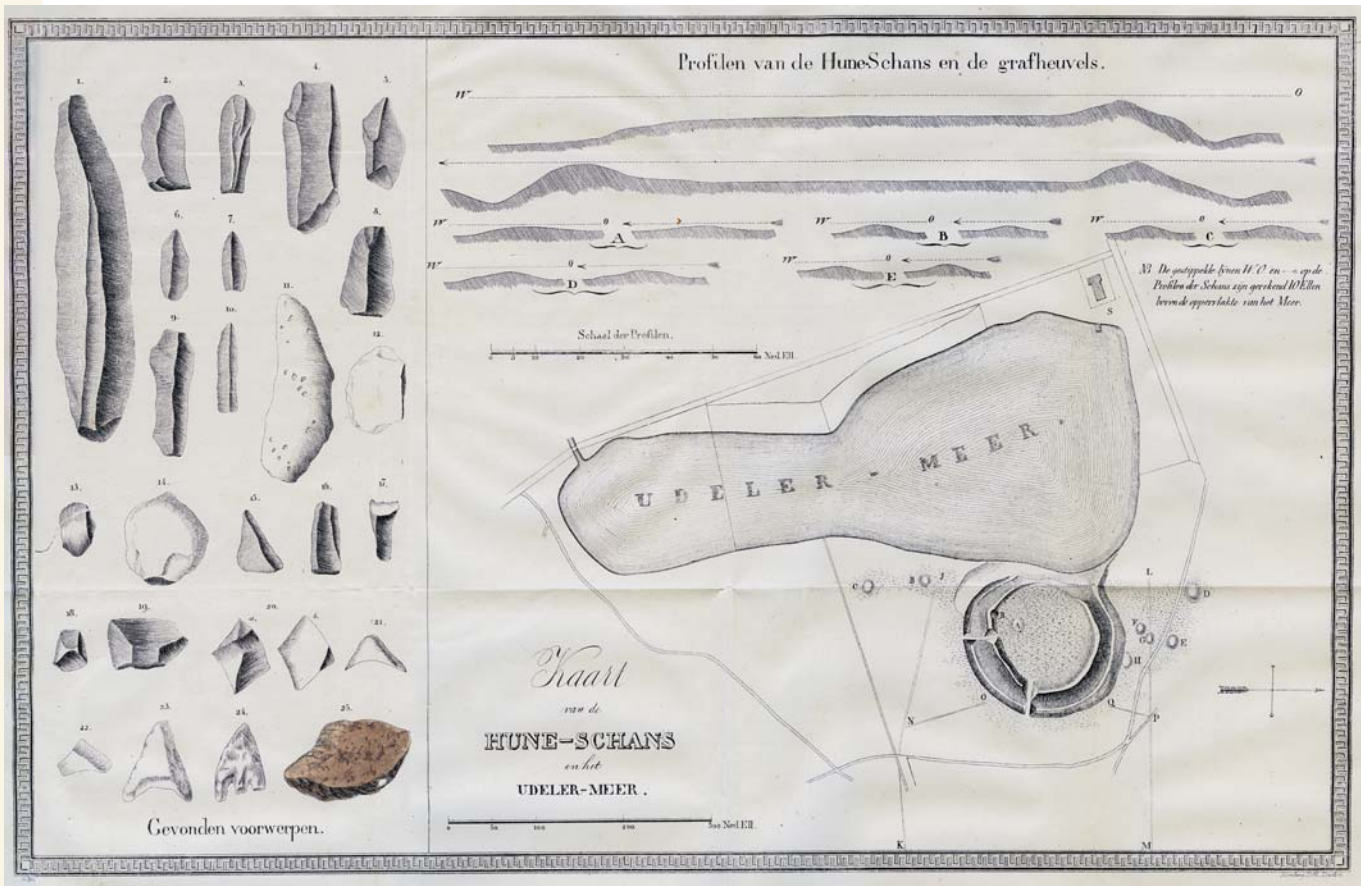
de randstructuur geen centraal graf meer aangetroffen.

Onder de tweede heuvel bevond zich nog wel een centraal graf zonder grafgiften evenals enkele secundaire bijzettingen. Alleen enkele grafheuvels langs de rand van de gracht van de walburg waren mogelijk al oudtijds geslecht. Uit bovenstaande mogen we in ieder geval concluderen dat de meeste heuvels tot het onderzoek van Holwerda goed bewaard waren gebleven, waarschijnlijk dankzij de cartografische daad van Leenen. Alleen met toestemming van de regering of het koningshuis was onderzoek van de archeologische resten op het Kroondomein blijkbaar toegestaan; een bijzondere vorm van monumentenzorg.

Eerdere vermeldingen van het woord monument

Enkele jaren voordat Leenen zijn kaart maakte, werd in Drenthe in 1734 een resolutie uitgevaardigd ter bescherming van onder meer de hunebedden: *Die allenthalven als waardige monumenten en van ouds beroemde gedenkteikenen behoorden geconserveert te worden.*⁷ Deze vroege vorm van archeologische monumentenzorg in Drenthe toont aan dat de wens archeologische relicten te behouden al vroeg leefde en maakt het ook aannemelijker dat Leenen met zijn opmerking een hoger doel na streefde: het behoud van monumenten. Dit was echter niet altijd het geval. Bijna honderd jaar eerder richt Smetius zich in zijn inleiding tot de lokale en landelijke overheid met ondermeer de opmerking *Het ging mij*

2 DE HUNNESCHANS EN OMGEVING (JANSSEN 1844).

aan het hart dagelijks te constateren dat hier met de overblijfselen uit de oudheid, ..., zo achteloos werd omgesprongen.⁸ Hij benadrukt deze tekortkoming nog eens door een paragraaf de titel *Teloorgang van oudheden* te geven.⁹ Monumentenzorg was toen nog geen gemeengoed. De burcht van Nijmegen, het Valkhof, wordt door hem overigens aangeduid als *allereerbiedigst gedenkteken*.¹⁰

De term monument wordt in de zeventiende eeuw al wel gebruikt. In 1665 wordt in de Hollandse Mercurius vermeldt dat: *Men heeft terstont Arbeyts-Lien gestelt, om 't water te verleyden en na den oorspronck van so een heerlijk monument te zoeken*.¹¹ Deze zinsnede heeft betrekking op een gevonden stenen waterleiding in Barford (Engeland) en wordt dus niet gebruikt om voorwerpen (oudheden of antiquiteiten) aan te duiden. In de Haegse Mercurius uit 1698 wordt vermeld *Dat een Thresoor* (hier betrekking hebbend op een grote muntschat gevonden in Malta...), *dien iemand vind in zyn eygen plaats of in een geheiligde en gewyde, hem toekomt. Maar de Jure Fisci begeert, dat de schatten, die gevonden werden in publyke of religieuse monumenten, voor de helft den fiscus, dat is publyke schatkist, toekomen*.¹² Het gaat hier weliswaar om een archeologische muntschat maar het woord monument heeft betrekking op de kerk als gebouwd monument. In zekere zin herinnerde artikel 43 lid 3 van de Monumentenwet 1988 aan de

4 AFFICHE UIT DE VEERTIGER JAREN.
COLLECTIE RACM

3 DAMESBEZOEK AAN DE OPGRAVING VAN J.H. HOLWERDA IN 1911.
FOTO RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN

genoemde verdeelsleutel, waarbij de staat eigenaar is van de vondsten maar de eigenaar van de grond recht heeft op de helft van de waarde.

Het woord monument werd in de zeventiende eeuw echter niet algemeen gebruikt zoals wordt geïllustreerd door het bekende werk van Johan Picardt uit 1660: *Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteiten*. In de voor de archeologie meest relevante hoofdstukken komt deze term niet voor. Wel wordt het woord 'antiquiteten' en 'gedenck-teyckenen' voor hunebedden gebruikt; *In Nederland/ weet ick niet gesien te hebben eenige Antiquiteten/ die waerdiger zijn dat een antiquarius zijn verstant daer op scherpe/ als dese Grootte Steen-hopen, op malkanderen gestapelt en gepackt van grootte Keselingen en Flinten*.¹³

Toenemende zorg voor het erfgoed in de negentiende eeuw

Ook in latere tijd spreekt men vaak van oudheden en antiquiteiten waarbij vooral wordt bedoeld op archeologische voorwerpen en niet op archeologische monumenten in de huidige betekenis.

Langzamerhand lijkt de term oudheden de rol van antiquiteiten over te nemen (bijvoorbeeld in het door In de Betouw heruitgegeven werk van Smetius uit 1784).¹⁴ In de negentiende eeuw wordt de term monument gebruikt voor zowel voorwerpen als onroerende archeologische relictten. Janssen zegt in zijn *Drentsche Oudheden over hunebedden, begraafplaatsen en veenwegen: Hoe velerlei soorten van monumenten der Oudheid levert Drenthe, behalven de genoemden op? En hoedanig is hun karakter, hunne bestemming en hun ouderdom*.¹⁵ In zijn publicatie *De Griekse, Romeinsche en Etrurische monumenten van het Museum van Oudheden* gebruikt hij de term echter weer uitsluitend voor objecten.¹⁶

Ook Pleyte hanteert beide betekenissen,

waarbij hij het vooral heeft over zichtbare monumenten (grafheuvels en hunebedden).¹⁷ De term wordt sinds die tijd steeds minder gebruikt voor voorwerpen met uitzondering van grafstenen.

Verankering in de Monumentenwet

In de aanloop tot de eerste wet- en regelgeving in de twintigste eeuw, die door van Es en Eickhoff is beschreven, ligt de nadruk op opgravingen, maar langzamerhand verschuift de aandacht ook naar de monumentenzorg en krijgt de term monument een andere betekenis.¹⁸ Het duurde tot 1946 voordat een eerste aanzet werd gegeven naar een geformaliseerde erfgoedzorg (afb. 4), terwijl 16 jaar later de Monumentenwet ervoor zorgde dat het woord monument voor archeologische terreinen integraal onderdeel werd van de archeologie.

Dit alles laat onverlet dat Leenen in alle opzichten ons een bijzonder 'monument' heeft nagelaten. De meeste grafheuvels bij het Uddelermeer zijn tegenwoordig niet meer als zodanig te herkennen. Het zijn nu kleine depressies met een lage wal erom heen. Deze restanten van de bijna 100 jaar geleden opgegraven grafheuvels zijn enkele jaren geleden expliciet beschermd als herinnering aan de geschiedenis van het oudheidkundig onderzoek, waarmee zij voor de tweede maal op de kaart zijn gezet. Zij mogen dus ook beschouwd worden als monumenten van 250 jaar oude monumentenzorg op het Kroondomein.¹⁹ □

¹ Groenewoudt, Schut, van der Heijden, Peeters & Wispelwey 2006, afb. 6.

² Aardoom 1989.

³ Janssen 1844.

⁴ Holwerda 1909; 1911.

⁵ Janssen 1844, 80, 85.

⁶ Holwerda 1911, 9.

⁷ Bakker 1979, 166-167.

⁸ Smetius 1645, 17.

⁹ Smetius, 1645, 63.

¹⁰ Smetius 1645, 65.

¹¹ Castelleyn 1665, 68.

¹² Doedyns 1698, 602.

¹³ Picardt 1660, 22.

¹⁴ Smetius 1784.

¹⁵ Janssen 1848a, 2.

¹⁶ Janssen 1848b.

¹⁷ Pleyte 1877.

¹⁸ Van Es 1972, 17-71; Eickhoff 2003.

¹⁹ Met dank aan Roel Lauwerier en Liesbeth Theunissen voor hun stimulerende commentaar op een eerder manuscript, Paleis Het Loo Nationaal Museum en het Rijksmuseum van Oudheden voor het beschikbaar stellen van foto's, Ton Penders en Bert van As voor de bewerking van de foto's.

Literatuur

– Aardoom, L., 1989: *Caart der Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckheid van het Loo. Een 18e eeuwse kartering van de gemeente Apeldoorn, Alphen aan den Rijn.*

– Bakker, J.A., 1979: *Protection, Acquisition, Restoration and Maintenance of the Dutch Hunebeds since 1734: An Active and Often Exemplary*

Policy in Drenthe (I), BROB 29, 143-184.

– Casteleyn, P., (red.) 1665: *Hollantsche Mercurius, behelzende het ghedenckweerdigste in Christenrijk voor-ghefallen, binnen 't gantsche jaar, Haarlem.*

– Doedyns, H., 1698: *Haegse Mercurius behelzende vermakelyke en andere Reflexien; gemaakt op de Voorvallen van deezen Tyd, 's-Gravenhage.*

– Eickhoff, M. 2003: *De oorsprong van het 'eigene' Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme, Amsterdam.*

– Es, W.A., van 1972: *The Origins and Development of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands, BROB 22, 17-71.*

– Groenewoudt, B.J., P.A.C. Schut, F.J.G. van der Heijden, J.H.M. Peeters & M.H. Wispelwey, 2006: *Een inventariserend veldonderzoek bij de Hunneschans (Uddel, Gelderland). Nieuwe gegevens over de steentijdbewoning bij het Uddelmeer en een beknopt overzicht van de onderzoeksgeschiedenis van de Hunneschans, Amersfoort, (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 143).*

– Holwerda, J.H., 1909: *Hunneschans bij het Uddelmeer, Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden III, 1-51.*

– Holwerda, J.H., 1911: *De praehistorische nederzettingen aan het Uddelmeer, Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden V, 5-17.*

– Janssen, L.J.F., 1844: *Over de oudste vaderlandse schansen, bepaaldelijk de Hunneschans aan het Udeler-meer, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 4, Arnhem.*

– Janssen, L.J.F., 1848a: *Drenthsche Oudheden, Utrecht.*

– Janssen, L.J.F., 1848b: *De Griekse, Romeinsche en Etrurische Monumenten van het Museum van Oudheden te Leyden, Leiden.*

– Picardt, J., 1660: *Korte Beschryvinge van eenige vergetene en verborgene Antiquiteiten der Provincien en Landen, gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse, en Lippe, Amsterdam.*

– Pleyte, W., 1877: *Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote: afbeeldingen naar de oorspronkelijke voorwerpen of naar photographieën, met begeleidenden tekst en oudheidkundige kaart, Leiden.*

– Smetius, J., 1645: *Nijmegen stad der Bataven, vertaling: A.A.R Bastiaensen, S. Langereis, L.G.J.M. Nelissen (1999), Nijmegen*

– Smetius, J., J. Smetius jr. & G.C. In de Betouw 1784: *Chronijk van de Stad der Bataven waar in, nevens de beschrijving van Nijmegen, Nijmegen.*

– Woordenboek der Nederlandsche Taal (<http://gtb.inl.nl/>)

ADVERTENTIE

Doelgericht met u meedenken

www.synthegra.com

Synthegra is een landelijk opererend archeologisch onderzoeks- en adviesbureau dat zich zowel richt op archeologisch bureauonderzoek, veldonderzoek (boren, proefsleuven, begeleiden, opgraven) als beleidsadvisering (kaarten, nota's en pve's).

Meer dan archeologie alleen

 Synthegra

Synthegra bv

Doetinchemseweg 61A, 7007 CB Doetinchem

T 0314 36 99 40 F 0314 36 99 44 info@synthegra.com

www.synthegra.com Overige vestigingen: Weert, Hoorn en Berlikum